

דב שוורץ

הציונות הדתית כתופעה תרבותית

מבוא

קובץ המחקרים המונח לפני הקורא יוצא לאור בשנת המאה ועשר לייסוד "המזרחי" (תרס"ב-תשע"ב; 1902-2012). ציוני זמן הם הזדמנות לעידוד חשבון הנפש והמבט הרטרוספקטיבי. החיבור שלפנינו, מעבר להיותו כולל מחקרים פרטניים, משקף בין השורות מבט ביקורתי החותר לבחינה מחודשת של התנועה והזהות הציוניות הדתיות. ברצוני לעמוד על היבטים אחדים בהווייתה של התנועה הציונית הדתית לאור מחקרי הקובץ שלפנינו.



מאז הקמתה עברה התנועה הציונית הדתית תמורות ושינויים רבים. דווקא עובדה זו מחייבת למצוא את היסודות הקבועים המגדירים את התנועה, ובהסתמך עליהם לנסות ולתאר את התהליכים שעברה התנועה במהלך שנות קיומה. כאמור, נקודת הזמן שעליה מבוסס הקובץ היא הקמת "המזרחי". אף לפני כינון הסיעה בהסתדרות הציונית נרתמו שומרי מצוות לפעילות ציונית כדוגמת גאולת קרקעות ויישוב ארץ ישראל. הם היו גורם חשוב בתנועת "חיבת ציון". אולם הזהות הציונית הדתית נחשפה בעוצמה כאשר הכריע הרב יצחק יעקב ריינס, מייסד "המזרחי", להצטרף באופן רשמי לממסד הציוני ה"חילוני". ריינס היה מבחינה זו "אנטי גיבור" אף אפולוגטיקן. הוא סבר שאכן יעלה בידו לסחוף את קהילות מזרח אירופה לתנועה החדשה. הוא השלה את עצמו שהכריזמה של הרצל תצלח גם לרבנים, לשיבותיהם ולשומעי לקחם.¹ אבל את המהלך המהפכני הוא כבר נקט,

1 ראה י' קלוזנר, "בראשית יסוד המזרחי על-ידי הרב י"י ריינס", בתוך יצחק רפאל ושלמה זלמן שרגאי (עורכים), ספר הציונות הדתית, א, ירושלים תשל"ז, עמ' 325-371; א' דון-יחיא, "אידיאולוגיה ומדיניות בציונות הדתית: הגותו הציונית של הרב ריינס ומדיניות המזרחי בראשותו", הציונות ח (תשמ"ג), עמ' 103-146; ג' בת-יהודה, איש המאורות: רבי יצחק יעקב ריינס, ירושלים תשמ"ה; א' לוז, מקבילים נפגשים: דת ולאומיות בתנועה הציונית במזרח-אירופה בראשיתה (1882-1904), תל-אביב תשמ"ה, עמ' 299-335; א' שביד, "תיאולוגיה לאומית-ציונית בראשיתה – על משנתו של הרב יצחק יעקב ריינס", בתוך יוסף דן ויוסף הקר (עורכים), מחקרים בקבלה בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות מוגשים לישעיה תשבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 689-720; י' גורני, "על 'נימוס' חברתי ואינטרס לאומי: לשאלת הדו-קיום בין חילוניים לדתיים בתנועה הציונית", בתוך ישעיהו גפני וגבריאל מוצקין (עורכים), כהונה ומלוכה: יחסי דת ומדינה בישראל ובעמים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 269-276.

ואת הנעשה אי אפשר היה להשיב. מכאן ואילך שורה של יהודים שומרי מצוות הצטרפו באופן אינסטיטוציוני לתנועה הציונית. קבוצה זו סברה, שבניגוד לתפיסה המסורתית של גאולת העם, שלפיה אלוהים הוא היוזם הבלעדי שלה, ניתן להביא את הישועה גם ביוזמה אנושית. ועוד טענה, שיוזמה כזו יכולה להתממש מתוך שיתוף פעולה עם פורקי עול. מתווה רעיוני כזה ניווט את דרכה של התנועה במשך שנים ארוכות.

הציונות הדתית היא תנועה שמתנהלת בעולם מודרני. האידאולוגיה שפיתחה היא אחת התגובות למודרנה בד בבד עם אירועים וזרמים שהטביעו את חותמם עליה כמו הלאומיות החדשה והתמורות של הרעיון המשיחי בשלהי המאה התשע עשרה ובמאה העשרים. אפשר להציג סכמות אחדות של מאפייני האידאולוגיה הציונית הדתית בבחינת תגובה למציאות החדשה ולהוויה המודרנית. הסכמה הראשונה מציגה ארבע הנחות יסוד לאידאולוגיה שהצמיחה התנועה הציונית הדתית:²

(א) הגדרה וסטטוס. מבחינת ההגדרה הקבוצתית דחה הציוני הדתי את בלעדיות מעמד התאקהילתי, כביטוי של מיעוט דתי (שומר הלכה), מאורגן היטב לעתים, אך חסר מאפיינים לאומיים וריבוניים, הנשלט בידי רוב נוכרי הזר לו מבחינת ההנהגה החברתית והדתית; הציוני הדתי ביקש להמיר מעמד "גלותי" זה במעמד הלאום, שיש לו עצמאות מדינית ופולחנית, חבל אדמה, לשון עצמית ומאפיינים לאומיים אחרים. כלומר לפנינו מאיסה במצב נתון ובקשת סטטוס חדש.

(ב) היסט תאולוגי. הציונות הדתית הקנתה לגיטימציה לפעילות האנושית בעיצוב מאורעות אלוהיים וקוסמיים, כמו גאולה וקימום הלאומיות היהודית. יתר על כן: האירועים הקוסמיים חבים את ראשיתם לפחות לגורם האנושי. שוב אין מהווה הפעילות האלוהית האקסקלוסיבית גורם יחיד בעיצוב גורלו של אדם ועולם. המהפכנות מתבטאת בעובדה, שכן התמותה תופס כביכול את מקומו של האל בסלילת הדרך לגאולה. אפילו האפוקליפטיקנים המובהקים ביותר כמו הרב אברהם יצחק הכהן קוק, תלמידיו ותלמידי תלמידיו, שהגדירו את הגאולה הסופית כמצב נסי ופלאי במובהק, בעיקר בתיאור תחיית המתים ההולכת וקרבה, נאלצו להודות שתחילת התהליך טבעית היא, ונתונה בידי פעילותו של האדם.

(ג) משמעות אנתרופולוגית. הציונות הדתית ביקשה ליצור מודל אנתרופולוגי חדש, טיפוס דתי של עולם הגאולה. תומכיה הראשונים של התנועה הציונית הדתית הבחינו בבירור בין הטיפוס הגלותי, האגואיסטי והמכונס בתוך עצמו, לבין הטיפוס החדש, שמעשיו מכולכלים לפי צורכי הכלל; בין דתיות של אינסטינקט לדתיות של הכרה מכוונת; בין מצב פסיכולוגי דכאוני של חרדה, פחד והתרפסות ובין בריאות נפשית; ובין טיפוס מסוגר ביחס לתרבות הכללית לבין טיפוס המעורה בה.

(ד) מרד בסמכות הרבנית. נטילת היוזמה המשיחית בידי אנשי הציונות הדתית הביאה את התנועה בהכרח למרד בהנהגה הרבנית. על דרך כלל, בהתעלם מיחידים כאלה או אחרים, ניתן לקבוע: הציונות הדתית לא בחרה במרד בסמכויות רבניות ואף לא ביקשה

אותו; המרד התהווה מתוך מצב נתון, שבו רוב הקברניטים של עולם התורה התנגדו לתנועה הציונית ושללו אותה מכול וכול. מנהיגי התנועה התוודו: "עזבנו את מורינו והלכנו לארץ".³ הם ידעו שהמעשה הציוני כרוך באקטיביזם מגשים ופוליטי הזר לעולם התורה הקיים.

בסכמה השנייה אני מבקש לעבור מהנחות יסוד פילוסופיות וסוציולוגיות למסגרת האידאולוגית של הציונות הדתית. בכוונתי להציג בקצרה את החוליות המקשרות את הרעיון הציוני הדתי לפרקסיס. וזו הסכמה:⁴

(א) יעד. שתי מטרות מרכזיות הציבה הציונות הדתית:

1. יעד חיצוני וכללי: הקמת מדינת הלכה (בין שזהו יעד רשמי ומוצהר ובין שהוא משקף ציפייה נסתרת ואזוטרית). עד למימוש מלא של מדינת הלכה היעד הוא חתירה לצביון יהודי ככל האפשר של התנועה הציונית (לפני קום המדינה) ושל מדינת ישראל.

2. יעד פנימי ואישי: יצירת טיפוס דתי חדש בעל תודעה מורכבת. מחד גיסא הוא פועל בעולם מודרני מתוך רצון להשתלב בו השתלבות אמיתית ומאידך גיסא הוא פועל בעולם של גאולה מתוך בחינה חוזרת ונשנית של התקדמותה לאור המאורעות התוכפים והולכים.

(ב) תשתית רעיונית. אימוץ מוצהר של שורת תפיסות רעיוניות כגון:

1. ייחוס ערך דתי לציונות ולמדינת ישראל.
2. גאולת העולם באמצעות גאולת עם ישראל, לאמור אוניברסליזציה של התחייה הלאומית.
3. פרשנות משיחית להיסטוריה.

(ג) אינטואיציות רעיוניות. אימוץ של הנחות תשתית מטאפיסיות ואידאולוגיות כגון:

1. אחדות ישראל, לאמור זיקה סמויה המאחדת כל יהודי, שאף הופכת לערך מוסרי.
2. נוכחות אלוהית בעולם או, לפחות, בתהליך ההיסטורי.
3. פתיחות תרבותית המתחייבת מחתירה להקמת ישות מדינית.
4. תפיסת החילונות בעם ישראל כתופעה חולפת.

עקרונות אלה מקבלים מבע תאולוגי ומטאפיסי עז בכתבי הראי"ה קוק, תלמידיו ותלמידי תלמידיו. אולם הם נוכחים באופנים שונים בפלגים הרחבים של הציונות הדתית, כמו בקרב אנשי "הפועל המזרחי" ותנועת תורה ועבודה.⁵ את ניצניהם ניתן לראות גם בתרבות

3 דברי הרב מאיר בר-אילן (ברלין) בתוך הוועידה השביעית של הפועל המזרחי בארץ-ישראל (תרצ"ה), עמ' 32.

4 ראה ד' שורוק, "מבוכה ואתגר במדע המודרני – גישתו של הרב שפרן", דעת 68-69 (תש"ע), עמ' 385-386.

5 ראה נ' עמינח, תנועת עבודה דתית, א-ב, ירושלים תרצ"א; מ' אוסטרובסקי, תולדות המזרחי בארץ ישראל, ירושלים תש"ד; א' פישמן, הפועל המזרחי 1921-1935, תל-אביב תשל"ט; י' אלפסי

הנוער, כפי שהיא מתנסחת בטקסטים של המדריכים והחניכים של "בני עקיבא"⁶. בעיקר התפיסות המוצגות פה עסקתי בבמות שונות.⁷ חוקרים אחרים עמדו אף הם על הממדים התרבותיים של הציונות הדתית.⁸ כאמור, הסכמות הללו מציינות חוט שדרה הגותי איתן של האידאולוגיה הציונית הדתית. אבל בכל תשתית רעיונית כזו יש חוליות שאינן מתמזגות לחלוטין עם הכלל. כמעט תמיד נמצאים הוגים שאינם נסחפים עם הרעיונות הקולקטיביים, ומצליחים להביע את רעיונותיהם החריגים. שני הוגים בולטים כאלה נמצא במחנה הציוני הדתי. האחד הוא הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק, נשיא הכבוד של "המזרחי" באמריקה והוגה חשוב, והשני הוא פרופ' ישעיהו ליבוביץ, שבעברו נמנה עם המחנה הסוציאליסטי בציונות הדתית. כבר הזכרתי שהציונות הדתית מציינת מאה ועשר שנים להיווסדה, ועל כן היא "רשאית" לערוך חשבון נפש. אין כמו בחינת הגישות שבשוליים כדי ללמוד על הדינמיקה של המרכז הרעיוני.

במה עמדו הרב סולובייצ'יק מזה וליבוביץ מזה בשולי התודעה הציונית הדתית? הרב סולובייצ'יק היה חריג בנוף ההגותי של התנועה מבחינות אחדות. ראשית, ההגות הציונית הדתית היא כוללנית באופייה. טבעה הלאומי והתאולוגי פונה אל הכלל. הגותו של הרב סולובייצ'יק היא אינדיבידואליסטית. אמנם מחשבתו הפנומנולוגית, שהתנסחה בעיקר באמצע שנות הארבעים של המאה שעברה, עוסקת בתודעה הדתית הכוללנית. אולם דרשותיו ומאמריו הציוניים מתרחקים על פי רוב מהפנומנולוגיה של הדת ומתקרבים להגות הקיומית. ובמיוחד "קול דודי דופק" הוא כתב אקזיסטנציאליסטי מובהק. שנית, הגותו הציונית של הרב סולובייצ'יק איננה חוליה מרכזית בהגותו. האינטרס של מחשבתו

(עורך), תורה ועבודה בחזון ובמעש: תולדות הפועל המזרחי וספור פעלם של מייסדיו תרפ"ב – תרצ"ב, הועד-הפועל של הסתדרות הפועל-המזרחי בארץ-ישראל, תל-אביב תשמ"ה; הנ"ל (עורך), תורה ועבודה בחזון ובמעש: תולדות הפועל המזרחי ומפעליו מאז ועד עתה במלאת 70 שנה להווסדו, תל-אביב תשנ"ב; י' שלמון, "שילוב הסוציאליזם עם הדת: הערות לתולדות הסתדרות הפועל-המזרחי", דת וציונות: עימותים ראשונים, הספריה הציונית, ירושלים תש"ן, עמ' 340-352; י' ולק, "לתולדות תנועת 'תורה ועבודה' בגרמניה", בתוך הנ"ל, כיום אתמול, הוצאת ששר בשיתוף מכון ליאו בק והקתדרה ע"ש בראון לתולדות היהודים בפרוסיה באוניברסיטת בר-אילן, ירושלים תשנ"ח, עמ' 311-338.

6 רוב החומר נמצא בכתב העת של התנועה "זרעים". וראה למשל את הנדפס בתוך י' לב (עורך), ספר בני-עקיבא, ההנהלה הארצית של בני עקיבא בישראל, תל אביב תשי"ט; מ' בר-לב, י' כהן וש' רוזנר (עורכים), במשך היובל: חמישים שנות תנועת בני-עקיבא בישראל, הוצאת תנועת בני עקיבא בישראל, תל-אביב תשמ"ו.

7 ראה ד' שוורץ, אמונה על פרשת דרכים: בין רעיון למעשה בציונות הדתית, תל אביב תשנ"ו; הנ"ל, הציונות הדתית בין היגיון למשיחיות (לעיל הערה 2); *Idem, Faith at the Crossroads: A Theological Profile of Religious Zionism*, E. J. Brill, Leiden 2002; הנ"ל, ארץ הממשות והדמיון: ארץ-ישראל בהגות הציונית-הדתית, תל אביב תשנ"ו; הנ"ל, אתגר ומשבר בחוג הרב קוק, תל אביב תשס"א; *Idem, Religious Zionism: History and Ideology*, Boston 2009.

8 ראה א' לוז, מקבילים נפגשים; א' שגיא, אתגר השיבה אל המסורת, ירושלים ורמת גן תשס"ג, עמ' 162-215.

הרב סולובייצ'ק שונה לחלוטין מזה של האיידאל הציוני הדתי. ושלישית, ההגות הציונית הדתית נשענת על המטאפיסיקה, כלומר על היומרה להבין את מהלכי האלוהות בהיסטוריה. לעומת זאת הרב סולובייצ'ק מתח ביקורת על המטאפיסיקה.⁹ מאמריהם של שלום רצבי ושל כותב שורות אלה, הפותחים את החטיבה הראשונה של הקובץ שלפנינו, עוסקים בהגותו של הרב סולובייצ'ק וביקתה לאידאולוגיה הציונית הדתית.

ליבוביץ הפקיע מהיהדות את תוקפו של הממד המחשבתי. הוא כונן את היהדות על העשייה בלבד, לאמור על המצוות. מנקודה זו מתח ביקורת חריפה על היהדות הדתית בכלל ועל הציונות הדתית בפרט, על כך שלא עמלו על דרכים ופטרונות מתאימים לחיים יהודיים בעולם מודרני. במובלע ניתכה ביקורתו במיוחד על הציונות הדתית, שהתחפרה בנוסחאות רעיוניות מופשטות ולא התמקדה כראוי בעולם המעשה, לאמור בהתאמת ההלכה היהודית לחיים המודרניים במדינה היהודית.¹⁰ אבל בצעירותו, קודם שהיה ל"מצליף" החריף בתנועה מבחוץ, היה ליבוביץ איש המחנה הציוני הדתי. חוגים בציונות הדתית, למשל אנשי הקיבוץ הדתי, ראו בו במידה מסוימת מנהיג רוחני. עמדותיו הביקורתיות התנסחו אז מבפנים. משה הלינגר עומד במאמרו על השינוי בדרכו של ליבוביץ ועל סיבותיו.



כאמור, ניתוח העמדות שאינן עולות בקנה אחד עם חוט השדרה האיידאולוגי מלמד על המרכז הרעיוני, שאת עקרונותיו ציינתי בסכמות שלעיל. הבסיס האיידאולוגי של הציונות הדתית החזיק מעמד במשך כשמונים שנים. אולם שורה של שינויים שעברה התנועה משלהי שנות השמונים של המאה שעברה גרמו במידה מסוימת לשינוי המסד התאולוגי והאיידאולוגי המוצק של התנועה. סדר היום של התנועה השתנה, והבסיס האיידאולוגי המוצק החל להיסדק. במקום אחר ציינתי את עיקרי השינויים, הנחלקים לתופעות ולתהליכים.¹¹ אציין אותם בקצרה:

תופעות

(א) פמיניזם ציוני דתי. ביטויי ההתעוררות הנשית הם:

1. לימוד תורה. הקמת מערך של מדרשות לנשים המקביל לאופי מוסד הישיבה לגברים.
2. מנייני נשים. במקרים קיצוניים יותר נערכים מניינים שיווניים.

9 ראה י' בלידשטיין, "הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'ק כהוגה דתי-ציוני – האומנם?", בתוך י' עמיר (עורך), דרך הרוח: ספר היובל לאליעזר שביד, ירושלים תשס"ה, א, עמ' 439-450. על הרב סולובייצ'ק נכתב חומר רב. ראה ברשימה הביבליוגרפית שבתוך ד' שוורץ, הגותו הפילוסופית של הרב סולובייצ'ק, א-ב, רמת גן תשס"ח.

10 ראה למשל קובץ המאמרים א' שגיגא (עורך), ישעיהו ליבוביץ – עולמו והגותו, ירושלים 1995.

11 ראה ד' שוורץ, "הציונות הדתית על פרשת דרכים: מהרחבת אופקים לפינוי ישובים", בתוך ד' הכהן ומ' ליסק (עורכים), צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל, ירושלים 2010, עמ' 177-212.

3. התמסדות. למשל, הקמת ארגון "קולך" והירתמות תנועת הנשים "אמונה" לקידום אידאולוגי של האישה האורתודוקסית.
- (ב) מרכזי למידה ומחקר. שורה של מוסדות בעלי אופי אקדמי, ושהיו בשוליים בעבר, תפסו מקום מרכזי המעצב סדר יום חדש. בתוכם ניתן למנות את:
1. "מרכז הרצוג" של הקיבוץ הדתי (עין צורים).
 2. "מכון שלום הרטמן" בירושלים.
 3. "בית מורשה" בירושלים.
- מוסדות אלה ממקדים את תשומת הלב בהתאמת ההלכה למציאות מודרנית, ומבחינות רבות הם מצרניים לעולם הרבני הישיבתי. בציבוריות הישראלית הם נחשבים לנושאי קו ציוני דתי אינטלקטואליסטי ומתון.
- (ג) אידאולוגיית הממלכתיות. לאחר היבדלות הרב צבי ישראל טאו וחסידי משיבת "מרכז הרב" והקמת "הר המור" הפך עקרון הממלכתיות לאידאולוגיה בעלת עוצמות חדשות. עם הקו של ישיבת "הר המור", אף כי לא במלואו, מזדהות ישיבות נוספות כמו ישיבת ההסדר שבמצפה רמון ואחדות מהמכינות הקדם צבאיות.
- (ד) נוער הגבעות. קבוצות מובחנות המורכבות מנוער שצמח ביישובי יו"ש, מעולים מצפון אמריקה, מחוזרים בתשובה ומציבורים נוספים נסוגו במידה מסוימת מאידאל הפתיחות והמעורבות של הציונות הדתית וקראו לשוב למקוריות ולטבע.
- (ה) תנועות ימין פוליטי. שורה של תנועות ימין קיצוניות, שמאסו באוריינטציה הפוליטית הגמישה יחסית של הממסד הציוני הדתי הרשמי, הציגו אלטרנטיבה אחרת של זהות פוליטית ורוחנית כאחת. דוגמאות לכך הן:
1. הרב יצחק גינצבורג יצר תנועה התומכת במשיחיות אקטיביסטית קיצונית. עם תלמידיו נמנים גם המגדירים עצמם ציונים דתיים.
 2. תנועת "זו ארצנו" שהתפתחה לתנועת "מנהיגות יהודית".

תהליכים

- (א) התרחבות. חדירת הציונות הדתית לתחומים שהיו חסומים בעבר בפניה (תקשורת, עמדות פיקוד בכיר בצבא וכדומה).
- (ב) חינוך: (1) מוסדות. גידול דרמטי בישיבות, הופעת רשתות חינוך אלטרנטיביות (אמי"ת) וכדומה.
- (ג) חינוך: (2) שיטות. הופעת גישות היוצרות קרבה "מסוכנת" בין האקדמיה לחינוך במוסדות תיכוניים ועל-תיכוניים ("תנ"ך בגובה העיניים", שיטת הרבדים בתלמוד ועוד).
- (ד) דתיות מסורתית. צמיחת נורמות של אי-הקפדה מוצהרת על חובות הלכתיות וכמו-הלכתיות ("לייט"), ובמילים אחרות פשרנות לכתחילה.
- (ה) יצירתיות. הופעת משוררים, סופרים ואנשי קולנוע ציוניים דתיים. צמיחת מוסדות

- חינוך והשכלה דתיים המתמחים באמנות ("כינור דוד", "מעלה"), וייסוד כתבי עת ספרותיים דתיים ("משיב הרוח", "דימוי").
- (1) חווייתיות. ביטוי לבקשת הרענון והחוויה הוא צמיחת מנייני תפילה רבים בסגנון "קרליבך". התפילה נערכת באופן קבוע מתוך שירה וריקודים.
- (2) הגל החדש. הפתיחות לאופנות תרבותיות מתבטאת בקידום אידאולוגיה המשלבת את החסידות מזה ואת הגל החדש (ניו אייג') והמיסטיקה באופן כללי מזה בערכי הציונות הדתית.
- (ח) תרבות פנאי. צמיחת פאבים לציבור הדתי. "כוכבי רוק" דתיים החלו ליצור מוסיקה דתית אלטרנטיבית (אהרן רזאל, סיני תור, שיבי קלר, אודי דויד, גבריאל חסון, עדי רן, להקות רבע לשבע, המדרגות ואחרים), שחדרה למרכז המודעות של הצעיר הציוני הדתי. התנסויות של צעירים ציוניים דתיים לא מעטים בסמים (ככל הנראה – בעיקר קלים).

פניה החדשות של התנועה נחשפו בעוצמה בפניו הכפוי של יישובי חבל עזה, שהיה לרבים מאנשיה אירוע טראומטי. הדגם של המאבק בימי "גוש אמונים" פינה את מקומו לדגם חדש, מתון ופתוח. מאמרה של זהבית גרוס עוסק בהשלכות האידאולוגיות והחינוכיות של ההתנתקות ושל הסכמי השלום על המחנה הציוני הדתי.



המרד בסמכות הרבנית יצר ריק בתנועה הציונית הדתית. אמנם דמויות רבניות חשובות תמכו בדרך הציונית הדתית בעת היווסדה ובשנים שבאו לאחר מכן, אבל הגוף המרכזי של רבני מזרח אירופה ומרכז נותר לא ציוני או אנטי ציוני. דבריו הנודעים של הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק על בדידותו של יוסף מבטאים יותר מכול את היעדר הסמכות הרבנית בציונות הדתית.¹² הריק גרם לתנועה שתאמץ, למשל, את הראי"ה קוק כמנהיגה הרוחני, אף על פי שהשקפותיו לא תמיד עלו בקנה אחד עם דעות קברניטיה הפוליטיים של התנועה.¹³ סוגיית בחירת הנשים, שהתעוררה בעוצמה בראשית שנות העשרים של המאה שעברה, חשפה עובדה זו ביתר שאת.¹⁴ על כן נעשו נסיונות בתנועה ליצור בסיס

12 חמש דרשות, תרגם ד' טלזנר, ירושלים תשל"ד, עמ' 19-20.

13 על הראי"ה ראה למשל י' רפאל (עורך), הראי"ה: קובץ, ירושלים תשכ"ו; צ' רון, משנתו של הרב קוק, ירושלים תשל"ד; ב' איש שלום וש' רוזנברג (עורכים), יובל אורות: הגותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, ירושלים תשמ"ה [?]; י' רפאל (עורך), זכרון ראי"ה, ירושלים תשמ"ו; ח"י חמיאל (עורך), באורו: עיונים במשנתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, ירושלים תשמ"ו; י' בן שלמה, "שירת החיים": פרקים במשנתו של הרב קוק, תל-אביב תשמ"ט; ב' איש שלום, הרב קוק בין רציונליזם למיסטיקה, תל-אביב תש"ן; L. J. Kaplan & D. Shatz (eds.), *Rabbi Abraham Isaac Kook and Jewish Spirituality*, New York 1995; א' רוזנק, הרב קוק, ירושלים תשס"ז.

14 ראה Z. Zohar, "Traditional Flexibility and Modern Strictness: Two Halakhic Positions on Women's Suffrage", in H. Goldberg (ed.), *Sephardi and Middle Eastern Jewries: History and Culture*, Bloomington 1996, pp. 119-133

רבני חדש, שיהיה להנהגה רוחנית של המחנה הציוני הדתי. בסיס זה כלל שלושה תפקידים היוצרים את המעמד הרבני:

- (א) הנהגת קהילה, לאמור עמידה לנוכח ציבור של אנשים ואחריות רוחנית כלפיו.
- (ב) "הוראה", לאמור פסיקת הלכה.
- (ג) חינוך.

אחד הניסיונות שנעשו בתקופת ייסוד המדינה היה "חבר הרבנים שליד הפועל המזרחי". רבנים כמו כתריאל פישל טכורש ושאול ישראלי הנהיגו את הארגון, והביעו עמדות בשאלות של דת ומדינה. מאמרו של אהרון קמפינסקי, הפותח את החטיבה השנייה של מאמרי הקובץ שלפנינו, עוסק בתולדותיו ובמעמדו של גוף רבני חלוצי זה.

בחלוקה גסה ניתן להצביע על שני מקורות של רבנים בעלי זיקה לצינות הדתית. המקור האחד הוא חוגו של הראי"ה. תלמידיו, הרב יעקב משה חרל"פ, הרב דוד כהן ובנו של הראי"ה, הרב צבי יהודה הכהן קוק, היו למנהיגים רוחניים שהצמיחו הנהגה רבנית סובסטנציאלית. המקור האחר הוא רבנים שכבר היו סמכויות רבניות בעבר והצטרפו לצינות הדתית, כדוגמת הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג והרב בן ציון מאיר חי עזיאל. הרב שאול ישראלי, שהיה כאמור דמות מרכזית ב"חבר הרבנים", שיקף באורחותיו ובדעותיו את חוג הראי"ה. מאמרו של נריה גוטל דן בדמותו של הרב ישראלי וביחסיה עם הנהגת הצינות הדתית.

להתפתחות המטאורית של מוסדות תורניים וכוללים ציוניים דתיים החל בשנות השבעים של המאה שעברה היו השלכות דרמטיות על דמות הרב. גיל הרבנים ירד והסמכות המרוכזת בידי רבנים ספורים התפרסה על פני שורה ארוכה של רבנים צעירים ורבנים בגיל הביניים. הרבנים הרבים שהצמיחה הצינות הדתית בשנות השבעים והשמונים של המאה שעברה, רובם בעלי זיקה להנהגתו של הרב צבי יהודה קוק, היו בעלי תודעת מנהיגים בכל תחומי החיים. מתוכם צמחו רבנים בודדים שאף כיהנו כחברי כנסת במפלגות בעלות זיקה זו או אחרת לצינות הדתית. הופעת "גוש אמונים" אף היא הייתה בעלת משקל חשוב בהתפתחות אלה. פעילות הגוש חשפה את העוצמה הרוחנית והחינוכית של הרבנים.

כאמור, אחד ההיבטים של מעמד הרב בצינות הדתית הוא פסיקת ההלכה. מאמרו של יוסף אחיטוב דן במעמדה המורכב של ההלכה במחנה הציוני הדתי לאור המצב המודרני, המדינה האוטונומית והחברה המתחדשת. לאחרונה נסבה תשומת הלב המחקרית על יחס הצינות הדתית אל הזר והאחר.¹⁵ מאמרו של חיים בורגנסקי עוסק ביחסם של הרבנים הציונים הדתיים לערביי הארץ, והוא נזקק גם לרבני הדור הזה. קבוצת המאמרים העוסקת בהדדיות של הצינות הדתית, הרבנות והפסיקה, מבליטה את התמורות שחלו בסמכות ההלכתית בתנועה, סמכות העומדת לביחינה ולביקורת בשנים האחרונות.

ח' בועז, "פרשת המאבק על זכות הבחירה לנשים בתקופת היישוב: הסטטוס קוו ויצירת קטגוריות חברתיות", תיאוריה וביקורת 21 (2002), עמ' 107-131.

15 ראה ד' שוורץ, "כיבוש הארץ והיחס לאומות היושבות בה: גישות בהגות הציונית הדתית", קתדרה 141 (תשע"א), עמ' 75-104; ר' לוביץ, העימות בין ישראל לערבים בספרות התורנית של הצינות הדתית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2011.



יסוד מרכזי בתודעה הציונית הדתית הוא הפתיחות. מאז חתרה התנועה להקמת ישות מדינית מודרנית, היא קיבלה על עצמה מרצון את המעורבות במדע, בטכנולוגיה ובתרבות. היה ברור לאנשי הציונות הדתית שהמדינה שבדרך תתחרה בקהילייה העולמית, ולפיכך עליה להפגין מצוינות ויצירתיות גם בתחומים ההומניים. הסגירות והשמרנות של ההווה הדתית אינן מעמעמות את המעורבות בעולם המודרני. לעקרון הפתיחות השלכות אחדות, ובהן עוסקת חטיבת המאמרים השלישית שבקובץ.

המתחים שבין הפנים והחוץ, המציאות הממשית והפרשנות המשיחית, המאפיינים את הדרך הציונית הדתית, מתרחבים גם לממדים החינוכיים. סיפורו של החינוך הציוני הדתי הוא מפותל, החל מראשיותו בפועלם של הרב ריינס, ר' זאב יעבץ ור' חיים הירשנזון וכלה בפריחה החינוכית בציונות הדתית בדורנו. סיפור זה מייצג את המתחים התשתיתיים של הקיום הציוני הדתי. בין הזרמים החינוכיים הרבים אפשר לבחור בשניים המייצגים את הקצוות מבחינת הפתיחות החינוכית. הקיבוץ הדתי מייצג מבחינות רבות את האוריינטציה התרבותית הפלורליסטית בעוד תלמודי התורה הדתיים הלאומיים מייצגים את הסגירות התרבותית וההתמקדות בלימוד התורה. לפי דגם כזה החינוך הממלכתי דתי על גווניו הרבים מייצג את דרך האמצע. לו אכן כך הייתה בנויה המערכת החינוכית של הציונות הדתית אפשר היה למצוא בה איזון מסוים. אבל זאת איננה המציאות בפועל. כותבת זהבית גרוס: "סיפורו של החינוך הדתי הוא סיפורו של הניסיון הבלתי-נלאה 'למגר' את החילון ולכונן את מדינת התורה. עניין זה מופיע באופן לטנטי במשנת החמ"ד, ובמיוחד בשיח הבית-ספרי הדתי הסמוי הרואה את המציאות שבה אנו חיים כמציאות של בדיעבד ולא של מלכתחילה. החמ"ד רואה במדינה החילונית, לטווח הארוך, שלב חשוב והכרחי לקראת הגאולה ולקראת הקמתה של מדינת ההלכה. שאיפתו של החמ"ד להקים בארץ-ישראל מדינה תיאוקרטית שבמרכזה בניית בית המקדש וחידוש עבודת הקורבנות".¹⁶ המחקרים שבקובץ דנים בצדדים הקיצוניים של המערכות החינוכיות בציונות הדתית. מאמרו של יובל דרור דן בחינוך בקיבוץ הדתי, ומאמרה של מטי דומברובסקי עוסק בתלמודי התורה הציוניים.

לעקרון הפתיחות סיכונים לא מעטים. הגדול שבהם מבחינת האדם הדתי הוא עזיבת הדת. חוקרי החינוך הממלכתי דתי הצביעו על סטטיסטיקה של דתיים לשעבר (דתל"שים). מאמרה של נחמה נאמן עוסק בזיקת המשפחה לתופעת הדתל"שים. ולבסוף

16 "תפקידיו החברתיים של החינוך הממלכתי-דתי", בתוך א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, רמת גן תשס"ג, ג, עמ' 178. על החינוך הציוני הדתי ראה למשל י' גולדשמידט, מיסודות החינוך הממלכתי-דתי, ירושלים תשל"ז; נ' גרינבוים וא' הרמן (עורכים), סוגיות במשנת החמ"ד: לקט מתוך חזורי מנהל החינוך הדתי, ירושלים תשנ"ה; א' רון, פרקים במחשבת החמ"ד, ירושלים תשנ"ו. כדאי להזכיר את העבודה החלוצית של מ' בר-לב, בוגרי הישיבות התיכוניות בארץ-ישראל בין מסורת וחידוש, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשל"ז.

לפתיחות גם השלכה מגדרית. מאמרם של יהודית באומל-שוורץ ושל כותב שורות אלה עוסק בתמורות שבמעמד האישה הציונית הדתית לנוכח עולם מודרני.



האם סיימה הציונות את תפקידה עם כינון מדינת ישראל? שאלת ייעודה ומטרותיה של התנועה הציונית בזמן הזה נעוצה בסוגיות אחרות. כבר בראשית ימיה של הציונות התעורר הוויכוח האם המדינה העתידית נועדה להיות מקום ריכוז והתיישבות של רוב יהודי בעולם או שמא ייעודה מתמצה במרכז רוחני. ויכוח זה נעשה במשך הזמן מורכב הרבה יותר לאור העובדה, שארץ ישראל אכן מסוגלת לקלוט את יהודי העולם אך חלקם הגדול איננו מעוניין להתיישב בה. עמדתו של אחד העם נשענה על ההערכה שמשאבי היישוב בארץ ומצבו הפוליטי אינם מאפשרים עלייה המונית; אולם הערכה זו איבדה את טעמה כיום. על כל פנים תפיסת המרכז הרוחני מאפשרת תשובה ברורה לשאלת עתידה ותפקידיה של הציונות כיום, לאמור מניעת ההתבוללות ושמירת הזהות הציונית בקרב יהודי הגולה.

סוגיה ותיקה נוספת שיש לה זיקה לתפקידה של התנועה הציונית היא "עבודת ההווה". מראשיתה דנו אנשי התנועה הציונית האם ועד כמה יש לתנועה לגלות מעורבות במצבם הכלכלי, החברתי והפוליטי של היהודים בארצות הפזורה. הגדרת יעדיה של התנועה הציונית על פי סוגיות אלה משמעה, שמגמתה של התנועה הציונית היא כלפי חוץ, לאמור שימור זהותה היהודית והציונית של הגולה ורווחת היהודים היושבים בה.

מגמה אחרת מעמידה את הייעוד של התנועה הציונית כלפי פנים: השסעים בחברה הישראלית מעמידים את אחדותה ואת האוריינטציה שלה בסימן שאלה. השסע הדתי-חילוני, השסע העדתי, השסע האתני ובעיית המיעוטים, מציבים אתגר בפני התנועה הציונית. אמנם אין זה אתגר חדש; היישוב בתקופת הבית הלאומי עמד בפני חלק מהשסעים הללו. אולם העובדה שהם לא נעלמו עם ייסוד המדינה אלא אף החריפו מציגה את תפקידה של הציונות במימוש אידאל האחדות החברתית סביב האידאל הלאומי.

על פי רוב היה ברור לציוני הדתי, שייעודה של התנועה לא הסתיים. התפיסה המטאפיסית של אחדות ישראל שהציונות הדתית צידדה בה מחייבת דאגה לכל יהודי ויהודי באשר הוא, כלומר ליהדות התפוצות. תחושת האחוריות והדאגה לקיום היהודי בגולה מתקיימת גם ללא זיקה לעלייה או לצידוד באידאולוגיה הציונית. מסיבה זו התנגדו רבים מקברניטי התנועה הציונית הדתית ליוזמה של בן גוריון לסגור את ההסתדרות הציונית עם כינון המדינה.

ומכאן אנו באים לסוגיית הקיום הציוני הדתי בתפוצות. לכל פזורה ופזורה מאפיינים ייחודיים ומאפיינים משותפים. הפעילות הציונית הדתית בארצות המערב, למשל, שונה באופן מהותי מהפעילות במזרח כפי שנראה להלן. הדיון בציונות הדתית בתפוצות שבקובץ זה הוא בראש ובראשונה היסטורי. מאמרו של אסף קניאל דן ב"מזרחי" בפולין עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה.¹⁷ מאמריהם של חיים גניזי ואגי שמש (שורני) ושל

17 ראה א' קניאל, יומרה ומעש: המזרחי בפולין בין שתי מלחמות עולם, רמת גן תשע"א.

יעקב צור עוסקים בציונות הדתית בהנגריה בתקופת השואה ואחריה. מאמרה של סילויה שנקולבסקי-קרול דן בציונות הדתית בארגנטינה.

הזיקה של יהדות המזרח לציונות הדתית היא מורכבת. מאחר שהמאבקים החריפים שבין האורתודוקסיה לתנועות הדתיות האחרות פסחו על רוב הפזורה במזרח, לא התהווה מרד בסמכויות הרבניות. אורחות חייהם של המזרחיים על ספה של המאה העשרים הלם את האתוס הציוני הדתי. רובם היו שומרי מצוות, והעלייה לארץ ישראל נתפסה כמהלך חיובי וחשוב. על כן מלכתחילה לא ראו צורך להתארגן בארגון דתי לאומי. במידת מה ניתן לקבוע, כי אמות המידה של הלאומיות "נכפו" על פזורות המזרח. זיקתה של יהדות המזרח לציונות הדתית טעונה מחקר היסטורי וסוציולוגי מעמיק. בקובץ שלפנינו עוסק מאמרו של ישי ארנון בפעילות של הציונות הדתית בקהיר.

תפוצה ייחודית היא יהדות ארצות הברית. הפעילות הציונית הדתית התגבשה בעשורים השני והשלישי של המאה העשרים בעקבות נוכחותם של שני אישים מרכזיים, שונים זה מזה באופיים לחלוטין: הרב מאיר בר-אילן (ברלין) והרב יהודה ליב הכהן מימון (פישמן). התנועה עברה תמורות שונות עד שנחלשה ושתי סיבות לכך: בואם של אדמו"רים ורבנים חרדיים וקהילותיהם לאמריקה לאחר מלחמת העולם השנייה, ועלייתם של נשיאה וקברניטיה לארץ ישראל. מאמרו של חיים וקסמן דן בציונות הדתית בארצות הברית.



הציונות הדתית נתונה כיום בתהליכים הנוגעים לעצם הזהות שלה. מזווית מסוימת ניתן להגדיר מצב זה כמשבר זהות, אך מזווית אחרת אפשר שמדובר בהתאמה למציאות פוסט מודרנית. במה דברים אמורים? החל משנת 1902, שנת ייסודו של "המזרחי", ניתן היה להצביע על שני מאפיינים מוצקים של הזהות הציונית הדתית:

(א) פירוש משיחי למאורעות האקטואליים, דהיינו ראיית ההתעוררות הלאומית כשלב בתהליך הגאולה.

(ב) שיתוף פעולה ממוסד עם עוברי עברה, דהיינו עם ארגון חילוני (ההסתדרות הציונית).

מאפיינים אלה שיקפו שכבה תאולוגית אחדותית של הציונות הדתית. שכבה תאולוגית זו כוללת תפיסות שונות שפירטנו אותן בסכמות שלעיל. הבסיס התאולוגי אפשר תדמית מונוליתית של הציונות הדתית, על אף שהתקיימו בה זרמים שונים. בסיס זה אף עומד ביסוד התמיכה וההתנגיחות של רוב מניינה של הציונות הדתית ל"גוש אמונים"¹⁸.

החל בשלהי שנות השמונים של המאה העשרים השתנו פניה של הציונות הדתית. היא נעשתה מרובדת הרבה יותר. זרמים ותת-זרמים שהיו לטנטיים צפו ועלו על פני השטח ובמקביל אף נתהוו מגמות חדשות ונפתחו אופקים. התפתחויות אלה בחלקן חתרו לעיצוב מחודש ומינימליסטי יותר של הזהות הציונית הדתית. באותה תקופה יש מאנשי הציונות הדתית הטוענים כי מאפייני הזהות הם אלה:

18 על גוש אמונים נכתבה ספרות רחבה החל בצבי רענן, גוש אמונים, תל-אביב תשמ"א, ועד מ' פייגה, שתי מפות לגדה: גוש אמונים, שלום עכשיו ועיצוב המרחב בישראל, ירושלים תשס"ג.

- (א) שיוך לזרם האורתודוקסי מתוך בחינה חוזרת ונשנית של גבולותיו.
(ב) הקניית ערך דתי מסוים למדינת ישראל.

העובדות התומכות בשינוי מאפייני הזהות הן ששורות הציונות הדתית נעשו בשנים האחרונות מגוונות ומרובדות בכל קשת המפה החברתית והפוליטית ולא רק במרכזה. תופעה מקבילה להתפתחות זו היא הירידה האלקטורלית של הייצוג המפלגתי הציוני הדתי. הווי אומר, הריבוד הביא להזדהות פוליטית לא כיתתית. הפתיחות החברתית והאידיאולוגית השפיעה על הזהות הפוליטית. הקובץ שלפנינו, באופקים הרחבים שלו ובשיקוף התהליכים שעוברים על התנועה, מתעד במידה רבה את התמורות בזהות הציונית הדתית. מחקריו מסייעים להתמודד עם מיפוי וסיווג המאפיינים החדשים של המחנה הציוני הדתי.